

ZIELONOGÓRZANIE Z KRĘGU MARCINA LUTRA

W „Album academiae Vitenbergensis” znajdujemy następujący zapis: ... *frater Martinus Luderus de Mansfeld admissus mox die XIII. Martii baccalaureus tanquam ad biblia*. Zapisu tego dokonał pod datą 13 marca 1508 roku Mikołaj Fabri Virdimontanus Polonus, rektor uniwersytetu wittenberskiego i dotyczy on przyjęcia augustianina Marcina Lutra w poczet wykładowców wydziału filozoficznego.

Okres, w którym Mikołaj Fabri piastował godność rektora wittenberskiej alma mater to lata 1508—1510. W chwili objęcia urzędu Fabri liczył sobie 61 lat i był piątym z rzędu rektorem od momentu powstania uczelni¹.

Elektorat saski wraz z Księstwem Wittenberskim uzyskali Wettinowie w 1423 r. Nieco ponad pół wieku później władztwo Wettinów podzielone zostało między dwie linie: ernestyńskiej przypadły Wittenberga i znaczna część Turyngii wraz z godnością elektorską, albertyńskiej zaś Marchia Miśnieńska, Lipsk i północny rejon Turyngii.

W 1486 r. elektorem saskim został Fryderyk III. 23-letni władca postanowił w stołecznej Wittenberdze założyć uniwersytet, jako że jedyna w Saksonii uczelnia wyższa — Uniwersytet w Lipsku — przeszła przy podziale terytorialnym z 1485 r. pod zarząd Albertinów. Edyktem z dnia 18 października 1502 r. Wittenberga stała się siedzibą uniwersytetu. Rok później statut uczelni zatwierdził papież Juliusz II². Na urząd pierwszego rektora elektor powołał lipskiego profesora medycyny, Marcina Pollicha von Mellestadt. Dziekanem wydziału teologicznego został augustianin, profesor teologii Jan Staupitz. Za jego to sprawą, w grudniu 1502 r., przybył do Wittenbergi Mikołaj Fabri, profesor teologii lipskiego uniwersytetu, tytularny kanonik legnicki³.

¹ Por. C. E. Foerstermann, *Album academiae Vitenbergensis ad a. Ch. MDII usque ad a. MDLX*. Lipsiae 1841, s. 25.

² W: Friedensburg, *Geschichte der Universität Wittenberg*, Halle 1917, s. 34.

³ E. Friedberg, *Die Universität Leipzig in Vergangenheit und Gegenwart*, Leipzig 1898, s. 173.

Mikołaj Fabri urodził się w Zielonej Górze w 1447 r. w rodzinie mieszczańskiej. Dnia i miesiąca urodzin Fabriego nie udało się ustalić. Wrocławski historyk P. Pfotenhauer podaje datę 6 grudnia⁴. Nie znajduje ona potwierdzenia w żadnym innym zachowanym przekazie.

Naukę elementarną Fabri pobierał w Zielonej Górze, w szkole parafialnej, prowadzonej wówczas przez brata Leslaua, żagańskiego augustianina. Żagańscy mnisi od 1423 r. sprawowali patronat nad zielonogórką parafią; oni też obsadzali stanowiska proboszcza i nauczyciela⁵. Patronat klasztor utracił w 1526 r., kiedy reformacja w Zielonej Górze stała się rzeczą dokonaną.

Dalszą naukę kontynuował Mikołaj Fabri w szkole łacińskiej w Głogowie, skąd w 1466 r. udał się na studia teologiczne do Lipska. Księgi immatrykulacyjne założonego w 1409 r. lipskiego uniwersytetu uwzględniają w drugiej połowie XV stulecia cztery nacje studentów: Saxo, Misniensi, Bavarus, Polonus⁶. Według Pfotenhauera immatrykulacja Fabriego w ramach nacji Polonus nastąpiła jesienią, 3 listopada 1466 r.⁷ Studia odbywał na koszt legnickiej kolegiaty pod wezwaniem Marii Panny. Około 1471 r. Fabri wrócił do Legnicy, gdzie na krótko objął urząd wikarego. Biret doktora teologii otrzymał w 1478 r. Dwa lata później objął katedrę moralistyki na wydziale teologicznym lipskiego uniwersytetu. W międzyczasie został tytularnym kanonikiem legnickim.

Skład osobowy profesorów Uniwersytetu w Lipsku z 1499 r. podaje pod datą 17 grudnia następujący zapis: *Nicolai Fabris Viridimontanus Polonus decanus theologiam facultatio hibernus semestris...*, co oznacza, że w semestrze zimowym tegoż roku Fabri piastował godność dziekana wydziału teologicznego⁸.

Przyjaźń Mikołaja Viridimontanusa z Janem Staupitzem, współzałożycielem wittenberskiej szkoły wyższej, sięgała lipskich czasów. Magister sztuk wyzwolonych i lektor teologii, od 1500 r. doktor teologii Jan Staupitz współdziałał z polecenia Fryderyka III przy organizacji wydziału teologicznego w Wittenberdze, przyjął tam profesurę, a w latach 1502—1512 był dziekanem tego wydziału. On to sprowadził z Lipska do Wittenbergi Fabriego, z Tybingi dwóch znakomitych tomistów, Andrzeja Armsdorfa i Andrzeja Karlstadta, a z Erfurtu — Marcina Lutra. Ten ostatni przybył do Wittenbergi 9 marca 1508 r. i rozpoczął z dniem 13

⁴ P. Pfotenhauer, *Schlesier als Rektoren der Universität Leipzig in dem ersten Jahrhundert ihres Bestehens*, (w:) *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertums Schlesien*, Bd. 17, Breslau 1883, s. 487.

⁵ A. Effner, *Geschichte der katholischen Pfarrei zu Grünberg*, Grünberg 1903, s. 11.

⁶ Por. Friedberg, s. 42.

⁷ Por. Pfotenhauer, s. 487.

⁸ Por. Pfotenhauer, s. 488; także Friedberg, s. 171.

marca prelekcje z zakresu filozofii. Wykłady powierzył Lutrowi Viridimontanus Polonus, piąty w kolejności rektor wittenberskiej uczelni. Kronika uniwersytecka Jana Oldecopa, obejmująca lata od 1502 do śmierci Marcina Lutra w 1546 r., podaje datę objęcia urzędu rektorskiego przez Fabriego 16 lutego 1508 r.⁹

O działalności naukowej i dydaktycznej Mikołaja Fabriego niewiele wiemy. Wspomniana kronika Oldecopa nie podaje w tej materii żadnych informacji. Pewne dane na ten temat znaleźć można u samego Marcina Lutra. W spuściźnie pisarskiej Reformatora zachowały się tzw. *Tischreden* — Rozmowy przy stole, które Luter zwykł był prowadzić ze swoimi przyjaciółmi podczas posiłków¹⁰. O Viridimontanusie wyrażał się bardzo pochlebnie, podkreślając nieprzeciętne jego zdolności oratorskie: ... z łatwością posługuje się alegorią i obrazami zmysłowymi w kazaniach swoich, ludowi to się podoba ..., mistrzowi podobnym stać się muszę w prawieniu słowa bożego, pisał Luter¹¹. W innym miejscu, pod datą 13 listopada 1510 r. odnotował on, jak to podczas dysputy doktorskiej nad rozprawą Andrzeja Karlstadta starali się „jako koguty walczący teologowie Wolfgang Ostenmeyer z Monachium i Nicolai Viridimontanus Polonus z Wittenbergi”, przy czym ten ostatni „zagarniał pola ripostami i krzepką logiką słów zbijał argumenty monachijczyka”¹².

Mikołaj Fabri Viridimontanus Polonus — tak we wszystkich dostępnych źródłach figuruje nazwisko Zielonogórzanina, nie Gruenebergensis, nie Silesius ani Lusatus, jak w stosunku do innych Zielonogórzan na niemieckich uczelniach zapis w księgach praktykowano, ale Viridimontanus — Zielonogórzanin, Polonus — Polak. Świadczy to niewątpliwie o tym, że Fabri mocno i dobitnie podkreślał swoje pochodzenie. Zmarł w 1516 r. w Wittenberdze i pochowany został w kościele uniwersyteckim¹³.

Za rektorskich czasów Viridimontanusa immatrykulowani zostali w Wittenberdze dwaj Zielonogórzanie. W 1509 r. do księgi wpisany został syn zielonogórskiego sukiennika Kaspara Eberta — Andreas. Zapis brzmi: *Andreas Ebertus Gruenebergensis, immatriculatio S. Conradis, a.d. 1509*¹⁴. Młody Ebert słuchał wykładów Lutra i stał się jego gorącym zwolennikiem. Za sprawą Eberta powstała w Zielonej Górze w 1523 r. pierwsza gmina ewangelicka¹⁵. Wraz z Ebertem studiował w Witten-

⁹ *Chronik von Johannes Oldecop*, hrsg. von K. Euling. Tübingen 1891. s. 12.

¹⁰ Por. D. Martin Luthers Werke. *Tischreden*, Bd. 2. Weimar 1913.

¹¹ Tamże, s. 457.

¹² Tamże, por. także Luther. *Briefe*, Bd. 8. Weimar 1928. s. 393.

¹³ N. Müller. *Die Wittenberger Bewegung 1521—1522*, Leipzig 1911, s. 316.

¹⁴ Por. Foëstermann, s. 82.

¹⁵ A. Wolff, *Geschichte der evangelischen Stadt- und Landgemeinde in Grünberg*, Grünberg 1842. s. 21.

berdze Jan Baehr, syn kupca winnego z Zielonej Góry, który z rąk Lutra otrzymał w 1539 r. bilet doktorski¹⁶.

Studia teologiczne w Wittenberdze rozpoczął w 1508 r. Paweł Lemberg, Żaranin, w latach 1521—1524 opat żagańskich augustianów, wielki zwolennik reform, przyjaciel Lutra i jego rodziny. Urodzony w 1480 r. Paweł Lemberg jako 18-latek przyjęty został do nowicjatu żagańskich kanoników regularnych. Wybitnie uzdolniony, szybko zwrócił na siebie uwagę ówczesnego opata Jodokusa Jaeckela, który postanowił wysłać młodego mnicha na studia do Wittenbergi. Zapis immatrykulacyjny Lemberga brzmi: *Dominus Paulus Lembergus de Soravia Monasterij beate marie virginis. In Sagano Canonicus regularis ...*¹⁷.

Po ukończeniu studiów Lemberg wrócił do Żagania. W 1521 r., po rezygnacji opata Krzysztofa Mechila, kapituła żagańska wybrała Pawła Lemberga opatem żagańskim. Lemberg nie krył swoich reformatorskich zamiarów. Sprowadził do Żagania z Wittenbergi magistrów, Jana Dulcariusa i Andrzeja Eberhardta. Działalność w duchu Lutra doprowadziła do konfliktu i Lemberg zmuszony został w 1524 r. do abdykacji. Przybył do Zielonej Góry i tu został proboszczem. Dotychczasowy probszcz zielonogórski Jakub Graefe objął stanowisko opata żagańskich augustianów¹⁸.

Lemberg i Ebert, działając wspólnie w duchu Marcina Lutra, umacniali w Zielonej Górze reformację. Wrócił z Wittenbergi wspomniany już Jan Baehr wraz z trzema magistrami — Walentym Pflaumem, Krzysztofem Löstem i Karolem Michusem — pierwszymi protestanckimi kaznodziejami w mieście¹⁹. Paweł Lemberg odszedł wkrótce do Wittenbergi, gdzie zawarł związek małżeński z byłą zakonnicą Barbarą Maertze. Ślubu udzielił im sam Reformator. Na zaproszenie Piastowicza, Fryderyka Legnickiego, Lembergowie przybyli w 1528 r. do Legnicy. Książę Fryderyk za namową Lutra powierzył bowiem Lembergowi duchowe opiekuństwo nad legnicką gminą ewangelicką.

Pod przewodnictwem Eberta i Baehra zielonogórska gmina protestancka zdobyła wkrótce dominującą pozycję w mieście. Za Lutrem i jego nauką opowiedział się w 1544 r. cały dostojny magistrat z burmistrzem na czele²⁰.

Apogeum zielonogórskiej reformacji przypadło na połowę XVI stulecia. Do miasta przybył znany humanista i kaznodzieja, Abrahamus Buchholzerus. Urodzony w 1529 r., studiował on w Wittenberdze pod

¹⁶ Por. Foerstermann, s. 82.

¹⁷ Tamże, s. 27.

¹⁸ Por. J. Długos, *Chronik der Probstei zu Naumburg/B.*, Sorau 1926, s. 132.

¹⁹ Por. Wolff, s. 22.

²⁰ Tamże, s. 27.

kierunkiem Filipa Melanchthona sztuki wyzwolone, następnie teologię. Jako zwolennik augsburskiej konfesji według koncepcji Melanchthona, Bucholzerus zdobył niebawem rozgłos znakomitego kaznodziei. W 1555 r. przebywał w Koźuchowie, gdzie jako sekretarz Joachima Cureusa, znanego humanisty i pisarza, przyczynił się do umocnienia reformacji w tym mieście. Położył także podwaliny pod koźuchowskie szkolnictwo łacińskie, organizując tam gimnazjum klasyczne, którego został pierwszym rektorem.

Dnia 23 stycznia 1556 r. Abrahamus Bucholzerus przybył do Zielonej Góry. Rada Miejska postanowiła powierzyć mu kierownictwo miejskiego gimnazjum humanistycznego. Wybór Bucholzerusa na stanowisko rektora zielonogórskiego gimnazjum nie odbył się bez rekomendacji samego Filipa Melanchthona, który w liście do Rady z dnia 19 grudnia 1555 r. polecał właśnie Bucholzerusa jako doskonałego organizatora i pedagoga²¹. Funkcję rektora gimnazjum pełnił do 1563 r. „Buchholzeri lectiones” ściągały do Zielonej Góry liczne rzesze uczącej się młodzieży z Łużyc, Śląska, Wielkopolski i Pomorza Zachodniego.

Z Zielonej Góry Buchholzerus przeniósł się do Szprotawy, gdzie objął urząd kaznodziei miejskiego. Ostatnie lata swego życia spędził w Koźuchowie, gdzie dnia 14 czerwca 1584 r. zmarł²².

Po odejściu Buchholzerusa z Zielonej Góry nastąpiła gwałtowna kontrakcja żagańskich augustianów. Consens Jego Rzymsko-Cesarskiej Mości Rudolfa II pozwolił żagańskim mnichom, którzy na mocy przywileju z 1423 r. sprawowali patronat nad zielonogórską parafią, ponownie przejąć inicjatywę i doprowadzić do zamknięcia gimnazjum²³, wypędzenia z miasta wittenberskich pastorów, wszczęcia szeroko zakrojonej kampanii antyluterańskiej. Nastąpiło to w 1584 r. Ostatnim pastorem, którego kroniki Zielonej Góry wymieniają do końca XVI wieku, był Jan Ranicki (1594), Polak z Koźuchowa, wychowanek wittenberskiego uniwersytetu²⁴.

Ponowny wzrost znaczenia gminy ewangelickiej nastąpił dopiero po zakończeniu wojny 1618—1648. Na czele protestantów zielonogórskich stanął wówczas dr Melchior Erasmus Willichum, znakomity biblista i filolog klasyczny. Willichum doprowadził do reaktywowania zielonogórskiego gimnazjum humanistycznego, które jednakże nigdy nie odzyskało już blasku epoki Buchholzerusa.

²¹ Por. M. Abraham Buchholzer, (w:) H. Schmidt, *Geschichte der Stadt Grünberg in Schlesien*, Grünberg 1922, s. 168.

²² Tamże, s. 171.

²³ Por. Wolff, s. 52.

²⁴ Tamże, s. 57.

LUTERANIZM W WIELKOPOLSCE I JEGO SPOŁECZNO-NARODOWE ASPEKTY¹

Wielkopolska i Prusy Królewskie były to dwie dzielnice dawnej Rzeczypospolitej, gdzie luteranizm uzyskał dość znaczne wpływy, podczas gdy w innych regionach, w których skądinąd reformacja rozwijała się bujnie, (jak Małopolska i Litwa), nie przyjął się zupełnie. Jeżeli chodzi o specyfikę wielkopolską, to złożyły się na nią przede wszystkim: licząca się rola mniejszości niemieckiej oraz sąsiedztwo krajów, gdzie reformacja odniosła pełne zwycięstwo. Największe ugrupowania Niemców znajdowały się w powiecie waleckim, okolicach Międzyrzecza i w ziemi wschowskiej, ale mniejsze grupy mieszkaly także w głębi kraju, m. in. w Poznaniu i Kościanie. XV i XVI w. to okres, kiedy stan posiadania żywiołu niemieckiego niewątpliwie się zmniejsza, ale z drugiej strony infiltracja Niemców, choć w niewielkich rozmiarach, trwa ciągle, co jest tym ważniejsze, że conajmniej od połowy XVI w. przybywają oni już jako zdeklarowani luteranie.

Od pierwszych lat po wystąpieniu Lutra wittenberskie nowinki docierały do Wielkopolski różnymi kanałami, ale zatrzymywały się na barierze językowej. Wśród Polaków na razie tylko jednostki ulegały propagandzie reformacyjnej, podczas gdy na szersze kręgi zaczęła ona oddziaływać dopiero w czterdziestych latach XVI w. Tymczasem niemieccy mieszcianie i (nieliczna zresztą) szlachta spontanicznie przyjmowała luteranizm; zdaje się, że trochę wolniej proces ten przebiegał wśród chłopów. Do końca XVI w. na pewno olbrzymia większość zamieszkujących Wielkopolskę Niemców przyjęła luteranizm. Przez ten czas stał się on do tego stopnia integralną częścią kultury niemieckiej, a w szczególności niemieckiej kultury mieszczańskiej, że niewiele miejsca pozostaje na rozważanie, jakimi motywami kierowały się poszczególne jednostki.

¹ Główne tezy tego referatu zostały obszerniej udokumentowane w moim artykule: *Reformacja a problemy narodowościowe w przedrozbiorowej Wielkopolsce*, (w:) *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, XXIII, 1978.